

ŐSISÉG ÉS FOLYTONOSSÁG JÓZSEF ATTILÁNÁL

Kassai György

József Attila *Iszonyat* című költeményében a kislány hol a csecsemő „...ordító szájba tolja / a tejes üveg cucliját”, hol pedig „s mire az szopva megnyugodna, / kiveszi ajkai közül”. Ez az „iszonyat”, a folytonosság megszakításának réme, tér vissza a *Vallomás* című prózai töredék második bekezdésében. Miután néhány szóval felvázolta az embrió öntudatlan boldogságát, a költő így folytatja: „Gyermek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, amelyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét”.

A hangképzés ösztönalapjairól szóló tanulmányában¹ Fónagy Iván megemlíti, hogy József Attila ismerte Hollós István írásait (Fónagy ezt az értesülését Bak Róberttől szerezte), nevezetesen az akkor még csak kézirat formájában meglévő értekezését, amelynek a *Thalassa* 2002/1–2. számában közreadott változata a *Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig* címet kapta. Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című kommentárgyűjteményében megerősíti ezt az állítást, és Szalai Sándor 1960. november 8-án a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadására is hivatkozik.²

József Attila „felismerése”, hogy az ember „nem gyermek az anyatestben”, hogy tárgyakra van szüksége, hogy élhessen, hogy a „világ nem végzi el helyette az anyagcserét”, egybecseng Hollós tanulmányának kiindulópontjával:

¹ Fónagy 1991: 93.

² Szabolcsi 1998: 891.

„Megszületése után a csecsemő rögtön számtalan mélyreható változást kénytelen elszenvedni. Környezete gondoskodik arról, hogy a lehető legnagyobb mértékig helyreállítsa számára a korábbi, zavartalan állapotot: megteremti számára az anyatest melegét, s korábbi tartózkodási helyének csendjét és nyugalma éppen úgy, mint annak sötétségét. Ez a gondoskodás azonban két tekintetben nem képes tökéletesen helyreállítani korábbi boldog állapotát: a csecsemőnek saját magának kell lélegznie és táplálkoznia.”

Hollós idézett tanulmányának lényege, hogy a hangképzés, mint testi jelenség, szorosan összefügg a csecsemő, majd a gyermek testének egyéb helyein lejátszódó folyamataival, így beszélhetünk labiális-orális (m, p, b, f, v), majd gutturális-anális (k, g, h), dentális-uretrális (sz, s, cs, dzs, t, d, n) és genitális (r, l) beszédhangokról. Maga a nyelv a szopás mozdulat és a szopásélményt felidéző „m”, „ma”, „mama” hangadásokból fejlődött volna ki „így indult meg a szopásnál keletkező hangadással a hangokkal való közlés, és így indult el az én a társadalmi tevékenység útján”.

Az emberi nyelv azonban a biológikumból kiemelkedve megszakítja az ősi eredettel, az ősi valósággal való kapcsolatát. Hollós elméletét továbbfejlesztve, Fónagy Iván számos művében – elsősorban a *Költői nyelv hangtanából* című munkájában³ – megfogalmazta a nyelv kettős kódolásának hipotézisét. Eszerint „a verbális érintkezés két, egyidejűleg érvényes, merőben eltérő jellegű kódon alapul. Egy archaikus kódon, mely nem nélkülözheti a jelek és jelenségek közötti szimptomatikus vagy szimbolikus kapcsolatot, nevezzük természetes kódnak. És egy ebből kinőtt, fejlettebb, önkényes kódon, mely tökéletesen nélkülözni tudja már az ilyenfajta eszmei köldökzsinórt.”

Az archaikus kód azonban vissza-visszatér, a nyelvi jel nem teljesen önkényes. Az ősi kód időnként és főleg helyzetenként, a legkülönbözőbb helyzetekben, például a gyermeknyelvben, a költői nyelvben, a beszélt nyelvben, a helyzethez kötött, megmerevedett nyelvi klisékben, stb. áttör az önkényes kódon. Mintha vissza akarná állítani az ősi állapottal való kapcsolatát, mintha a biológikumból való kiemelkedése nem lenne tökéletes. Az emberi nyelv, csakúgy, mint a cuclit a csecsemőtől megvonó kislány, egy összefüggő folyamatosságot tört meg.

³ Fónagy 1989.

Az ősiséggel való kapcsolat visszaállításának vágyát gyönyörűen példázza József Attila *A Dunánál* című költeménye. Itt szintén az archaikus múltnak a jelenben való felmerüléséről, felrémléséről van szó. Az első részben a „város szennyését mosó” anyának képe jelenik meg a folyó szemlélése közben, és a hullámok „dülőngő sírköveket” idéznek, a második részben az ősök már megbonthatatlan egységet képeznek az emlékezővel (enyém a múlt és övék a jelen), és a harmadik részben az ősök mintegy a jobb jövő zálogai: „A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

Az archaikummal, az ősiséggel, a „világ”-gal (az *Iszonyatban* és másutt, például a „*Költőnk és Korá*”-ban az anyával) való kapcsolat megszakítását, a folytonosság megtörését fájdalmasan érzékeli a költő.

A folytonosság helyreállítására való törekvés – szerintem – József Attila egész életének és művének egyik alapvető mozzanata. Ezt példázza *Elmaradt ölelés miatt* című költeménye is. A cím első szavában szereplő „el-” igekötő már önmagában kulcsértékű: távolodást, tovatűnést, elmúlást sugall. Ha statisztikát készítenénk József Attila igekötőiről, bizonyára kitűnne az „el-” gyakorisága. Az „el”-hez kapcsolódó igék ugyanakkor az igekötő értelméhez hasonló szemantikai egységet mutatnak fel: *leng* („elleng a néma, kék idő”), *vonul* („a pillanatok zörögve elvonulnak”), *válik* („elvált levélen lebeg a világ”), *múlik, tűnik, lobbant* („a nyár ellobbant már”), *illan* („elillant ízű szám”), *száll* („elszálllok, mint a köznapi bajok”); „elepedt kedvem, elapadt nedvem, elszáradt ág tüze lobog” – írja egy töredékében; „Eltöm a föld és elmorzsol a tenger” (*Azt mondják*).

Ezzel párhuzamos a „szét-” igekötő használata: az *Elmaradt ölelésben* „szétherült ütem”-ről és „örökre szétszakadt ölelés”-ről szólván a költő mindkét esetben bomlást, feslést, elmúlást idéz. „Széthullt az ember millió darabra”, írja már 1924-ben (*Kövek*). Később szelekről beszél, melyek „úri passzióból a begyűjtött kis szénát szétszedik” (*Ady emlékezete*); „oszladozó felhő ez édes nép, mert szétszedi az úri szél, a dörögő” (*Egy költőre*); „Fogad morzsold szét” (*Magány*); „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, ha már szétesett” (*Judit*); „Szétkapkodnak a tolvajok” – írja néhány hónappal később, világosan utalva énjének szétesésére.

Az *Elmaradt ölelés miatt* csalódásról, hiábavaló várakozásról és – végző soron – hiányról szól. A diszkontinuitás, vagyis a hézagosság egyik legfőbb megnyilvánulása a hiány és ennek velejárói: az űr és a semmi.

Az elmaradt ölelés okozta hiányérzet a „valamiből a semmibe” való átmenetet idézi, a halált, amelyet „hasztalan hívott egykoron”. Az első szakasz regressziós emlék: a gyermek fekvő helyzetben várja a vacsorát hozó, távollévő anyát; a visszaemlékező felnőtt kétségbeesése halálvágyát juttatja eszébe. Innen az elmúlás gondolata, amire a második szakasz első sorában utal. A bányász, aki feldarabolta a kifejtett szemet, ugyanúgy tolja a széndarabokat maga előtt, mint az elmúlás a világot. Az elmúlás tehát erősebb, mint a világ, amelynek összefüggéstelen, értelmetlen darabjait („a vég előtt, mint dögöt légy, a világ ellep”) a megsemmisülés mintegy egységbe ötvözi. De van, ami az elmúlásnál is erősebb, és ez a szerelem, amely nem hull darabokra („egyben él”), nem vonul el „zörögve”, mint a pillanatok egymásutánja, hanem a felszín alatt, a mélyben él. Azok az erők, amelyek a szerelmi egyesülésnek gátat vetettek, halálos veszedelmet jelentenek, akárcsak a tűzvész, vagy a gyilkos fegyver. (Nem kellene félnie viszont a „rohamkéstől” annak, aki szeretetével meg akarja menteni a szétesni készülő lelket.)

A harmadik szakasz újabb ellentétet vázol fel: a merev, holt, tehetetlen kövek és a lány női öl tengerét, amelyben az ellenséges (börtönt idéző) csillagvilágot legyőzve, a sodorral szemben úszhat a szerelmes férfi. Ez már a Flóra-versek alaphangulatát vetíti előre, a szerelem az „ólálkodó semmi” ellen oltalmaz. Az idő hiába hadar és hazudozik, az örök igazság, a szerelem, időtlen. A percek múlását jelző óra „hazudik”, mert nem az igazi, az átélt időt mutatja, és „hadar”, mert összefüggéstelen darabokat lök ki magából. Itt ismét diszkontinuitással van dolgunk: a percek feldarabolják az időt. Diszkontinuos az ütem is, amelynek nem folytonos (vö.: „Szakadt lehet – gondolkozom, – az én hálóm”) hálójában remeg az ideiglenes fogoly.

A negyedik és utolsó szakasz bevezetése ismét a szétszakadásra utal: a női harisnyán lefutott szem ugyanúgy szakítja meg a folytonosságot, mint az elmaradt ölelés a szerelmet. A folytonosság helyreállítására törekszik viszont az elmúlás ellen küzdő művészet. Aki ezt műveli, nem lehet bolond (még ha a világ annak nézi is).

A széteső diszkontinuitás *par excellence* képviselője a szó, az Ódában a „dadogó” szó. Ezt a mélyen átértzett költői sejtést is igazolja a strukturalista nyelvészet: a nyelv, és annak legkisebb jelentéssel bíró eleme, a szó (és a morféma) a kontinuos világot mintegy feldarabolja: az észleléshez hasonlóan a folytonos, nyelven kívüli világból a szó kihatás határok közé szorít egyes, érdekeink, életünk szempontjából fontos darabokat. Azt nevezzük meg, amit el akarunk különíteni, hogy minden-

napi életünkben és gondolkodásunkban fel tudjuk használni. A világ észlelésében beálló változásoknak (például egy új felfedezésnek) vagy egy újszerű életérzésnek nem tudunk azonnal nevet adni, ezért fogadjuk el a szóteremtő költők, írók, tudósok, sőt néha reklámszakemberek javaslatait, akik, úgy véljük, ki tudják mondani azt, amit mi csak homályosan érzünk, ha ugyan nem éppen ezzel a megnevezéssel járulnak hozzá egy új életérzés megteremtéséhez, vagy legalábbis széleskörű elterjedéséhez.

A darab, az elszigetelt elem és az azon túllépő és folytonosságot teremtő „összefogó” erő [vö.: „Fogj össze, formáló alak” (*Nem emel föl*)] közötti összefüggés vezérmotívuma József Attila esztétikai töredékeinek. Amikor azt fejtegeti, hogy szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak („a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, amelyet azonban éppen a mozzanatok alapján értelmünk állít”), amikor a folytonosságot a „formás valóság” olyan jellegzetességének tekinti, amelyet különböző neműek alkotnak, és amelyhez szemléletünk tapad, de amelyet mégis értünk, akkor tulajdonképpen a saussure-i nyelvészetnek azt a tételét fogalmazza meg más szavakkal, amely szerint a szintagmában (szóösszetételekben, szóképzésekben) az alkotó elemek elveszítik önálló jelentésük egy részét, és a szintagma ezektől minőségileg különböző, új jelentést kap.⁴

A szó mint a világból önkényesen kihalított – és attól minőségileg különböző – valóságreszlet megnevezésére szolgáló, jelentéssel bíró egység nem alkalmas a teljes valóság érzékeltetésére, de megkísérelhetjük valamilyen módon belélopni a külső világ folytonosságát (például hangszimbólika útján a szél suhogását, a nappalok éles fényét, vagy az éjszaka sötétségét). A költői szómágia – amit József Attila oly sikeresen gyakorolt, és aminek elméletileg is igen nagy fontosságot tulajdonított – révén tudott a költő e diszkontinuus dadogás fölé emelkedni.

A biológikumból kiemelkedett nyelv tehát nem fedi, nem fedheti a valóságot, abból legfeljebb részleteket hasíthat ki. A költő, amikor megkísérli a nyelvi jel önkényessége miatt elveszített valóságot valahogy mégis visszalopni szövegébe, elsősorban a jelentőhöz, a szó anyagi oldalához fordul. József Attila a szót gyakran a jelentő, és nem a jelentett oldaláról fogja fel, hiszen a jelentőben – és nem a jelentettben – fedez-

⁴ Saussure 1964.

hetők fel az ösztönelemek. Ezt mutatja az is, hogy nála a rím feltűnően gyakran indukálja a gondolatot. A hangtest iránti érzékenység fontosabb számára, mint a szó fogalmi oldala; amikor „feldobja a szót a levegőbe, ott szétesik és mire visszahull, másik szó jön ki belőle”, természetesen a jelentőt manipulálja, a szót mint anyagi valóságot fogja fel, „megrágja” (Gyömrői Edit visszaemlékezése szerint); a „rege, róka rejtem” varázsszó, az *Öt szegény szól* átka varázserejű, alliterált formulákban fejeződik ki stb.

József Attilának az a költeménye, amely talán a leginkább tükrözi Hollós hatását, a „*Költőnk és kora*”, annak is a – Fónagy által is többször idézett – harmadik sora: „K betűkkel szól keményen”. A „k” itt nem mint fonéma, tehát mint a szó egyik jelentéssel nem bíró alkateleme szerepel, hanem mint érzelmet, hangulatot felidéző hang: keménysége szimbolikus jelentőségű és – hogy fonetikai műszavakkal éljünk – egyszersmind artikulációs és akusztikai jelenség, vagyis a képzése és érzékelése egyaránt utal a keménységre. Ami képzését illeti, Hollós osztályozása szerint „anális” hang, a test alsó és felső részén elhelyezkedő gégefő, illetve végbél záróizmának működésével függ össze.⁵

Ez az elmélet szoros rokonságot mutat József Attila különböző, a zsigerekkel kapcsolatos megérzéseivel, a Németh Andorral lefolytatott Cobden-vitán kifejtett álláspontjával, az *Ódának* a női test „rejtelmibe” való leszállásával, illetve Rapaport visszaemlékezésével, amely szerint azért kellett felhagynia a költő analizálásával, mert annak a belekkel kapcsolatos fantazmái világosan skizofréniára utaltak. A *Szól a szája szólítatlan...* töredékben az erkölcs „zsigereim zsigorgatja”, „ne boldozz a belemben”, „babos vesémet ne vesd ki”, „ne lapulj meg a lépemen”, stb. A Fónagy által említett „ősi” nyelvréteg, a „természetes kód” felszínre kerülése József Attilának (például a Cobden-vitában kifejtett) a költészetről vallott felfogásával rokon.

Erre is utal a „*Költőnk és kora*”-nak a szublimációt említő szakasza. Míg az előbb idézett, a Cobden-vitában kifejtett József Attila-i felfogás szerint a szublimáció a testi megnyilvánulások költői szintre való felemelkedését jelentené, itt, éppen ellenkezőleg, a testi valósághoz való visszatérést emeli ki: a felemelkedő, a nagy Úrhoz, az anyához felszállni akaró „üres” lelket, mint léghajót kosarához, a testéhez köti. Ha-

⁵ Hollós 2002: 97–98.

sonló gondolattal találkozunk a *Vallomás*ban is: „...a tárgyi világ ellenállását jelző (mint ahogy a tigris sávjai jelzik, hogy bambusz-környezetben él), tehát a világ ellenállását jelző értelemnek, értelmi törvényeknek kellene átadnom magam” – írja. „Lehet, hogy ez volna a szublimálás.” (Emlékezetem szerint József Attilának csak ebben a két írásában van szó szublimációról.) Mind a két idézet szerint a valóságelvnek az öröme fölé kerekedése lenne a szublimáció lényege.

A „*Költőnk és kora*” „k” betűinek keménységet sugalló megjelenését általában a hangutánzás vagy hangszimbolika osztályába sorolják a szerzők: a szó hangtete „utánozza” a kifejezendő, nyelven kívüli valóságot. Ez az utánzás azonban szimbólum is, tehát kettős arculatú: egyrészt jelen van benne a kifejezendő valóság egy része, és mint ilyen, összefügghet a testiséggel is, másrészt mint nyelvi jel, ezt a valóságot elvontan, szimbolizálás útján jelenti.

Ez a fajta hangszimbolika átvezet József Attila „szókultuszához”, amelyet Tverdota György olyan meggyőzően fejt ki tanulmányaiban. Ez a szókultusz időnként szómágiában jelentkezik. „Jelölt és jelölő közvetlen egységben vannak, mint a primitív ember gondolkodásában, ha kimondom a szót, megjelenik a tárgy is” – írja Tverdota. A szó tehát mágikus hatalommal bír, kimondása közvetlenül – és nem fogalmi értelmén át, közvetve – hat, mint a Geneviève Calame-Griaule által oly alaposan tárgyalt dogonok nyelvfelfogásában, akiknél például a nő megtermékenyítése közvetlenül a férfi (bizonyos bonyolult feltételekhez kötött) szavaival történik, a szónak tehát cselekvő ereje van.⁶

Ez azonban már a költői nyelv általános sajátosságaihoz is átvezet. Mallarmé híres meghatározása szerint a költő a nyelv hibáit használja ki, amikor megkísérli a lehető legközvetlenebbül megjeleníteni a valóságot ott is, ahol a jel önkényessége miatt az teljesen elhomályosodik. József Attila olykor megdöbbentő kép- és metaforahasználatában ez a valóságmegjelenítő törekvés érvényesül. A „kamatra *gyötört*” anyaföld annyiban különbözik a „kamatot *hozó*” földtől, hogy a költő a nyelven kívüli valóság lehető legtöbb elemét belesűríti a képbe, a nehéz munkáját végző parasztot és a kizsákmányolt földet. Ha a szeretett nő vércőrei rózsabokrok, és a tüdeje lombos, ezzel a láthatatlan válik láthatóvá és magasztalódik fel. A legáruklodóbbak a hírek, miket „mélyemből

⁶ Calame-Griaule 1965.

énszavam hoz”, a lelke mélyéről jövő híradások, a kemény kötelek, amelyek a kínhoz kötik (k- alliterációkkal), de nem leli a csomót, amelyet meg kéne oldania. A kedves hiánya, amely mint úrben égitest, kering a lelkében; a vad, habzó nyálú tengerek, amelyeknek falatja; a nagy kínok kései; a csillagok, ezek a lelkébe szúrt rozsdás, durva vastőrök; az én utolsó morzsáit rágó, az eszméi közt ketrecbe zárt majomként ugárandozó költő és a többi, felejtethetlen kép, amelyeket lehet, hogy a pszichoanalízis hozott felszínre, de amelyekkel bizonyára gazdagította is, és még sokáig gazdagítani fogja a pszichoanalízist.

IRODALOM

- CALAME-GRIAULE, GENEVIEVE (1965): *Ethnologie et langage. La parole chez les Dogon*. Gallimard, Paris.
- FÓNAGY IVÁN (1989): *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÓNAGY IVÁN (1991): *La vive voix*. Payot, Paris.
- HOLLÓS ISTVÁN (2002): Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig. *Thalassa*, 1–2: 77–117.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1964): *Cours de linguistique générale*. Payot, Paris.
- SZABOLCSI MIKLÓS (1998): *Kész a leltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.